

प्रकरण दुसरे

‘बनगरवाडी’तील व्यक्तिरेखा आणि त्यांची भाषाशैली

प्रास्ताविक:

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील एक ख्यातनाम कादंबरीकार म्हणून मराठी साहित्य विश्वाला परिचित असणा-या व्यंकटेश माडगूळकर यांची बनगरवाडी ही पहिली प्रादेशिक कादंबरी. या कादंबरीने तिच्यातील सर्वगुणसंपन्नतेच्या जोरावर मराठी साहित्याच्या उत्कृष्ट कलाकृतीचा कळस गाठला. तसेच बनगरवाडी या कादंबरीने मराठी कादंबरीच्या प्रवाहात प्रादेशिक कादंबरीच्या रूपाने महत्त्वाची भर घातली आहे.

‘बनगरवाडी’ या मराठी साहित्यविश्वातील बहुचर्चित प्रादेशिक कादंबरीतील व्यक्तिरेखा आणि भाषाशैली या दोन घटकांच्या अनुषंगाने ‘बनगरवाडी’ या कादंबरीचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात करावयाचा आहे. माडगूळकरांनी ‘बनगरवाडी’ कादंबरीतून माणदेशाचा परिसर हुभेहुब साकारला आहे. व्यंकटेश माडगूळकरांच्या खास अशा निवदनशैलीने व व्यक्तीचित्रण कौशल्याने ‘बनगरवाडी’मध्ये प्रत्यक्ष माणदेशाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. ‘बनगरवाडी’ ही एक प्रादेशिक कादंबरी आहे. म्हणूनच प्रादेशिक कादंबरीची व्याख्या प्रथम स्पष्ट करावी लागेल.

प्रादेशिक कादंबरीची व्याख्या:

प्रादेशिक कादंबरीच्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील- प्र.वा.बापट व ना.वा.गोडबोले यांच्या ‘मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास’ या ग्रंथात पुढील व्याख्या आलेली आहे.

१. “ज्या भूभागाची निवड कथानकाच्या पार्श्वभूमीसाठी करावयाची त्या भू-भागाच्या नैसर्गिक सृष्टिचे यथावत चित्रण करित असतानाच तेथील समाजजीवनाचे, चालीरीतीचे, संस्कृतीचे व प्रसंगी तेथील विशिष्ट बोलीभाषेचे प्रतिबिंब कादंबरीत उमटल्यानेच ती कादंबरी प्रादेशिक या नावाला सार्थ ठरते.”^१
२. आनंद यादव यांनी प्रादेशिक कादंबरीची व्याख्या अशी सांगितली आहे. “एखादया विशिष्ट प्रदेशातील लोकजीवन, संस्कृती, परंपरा, जीवनसंकेत, रीती समूहजीवनातील, भावभावना आणि या सर्वांतून निर्माण झालेल्या समस्या आणि जीवन-नाटय यांचे दर्शन घडविण्याच्या उद्देशाने ज्या कादंब-या लिहिल्या जातात, यांना प्रादेशिक कादंबरी म्हणतात येईल”.^२
३. रवींद्र ठाकूर यांच्या मते “एखादया भूप्रदेशाच्या अनन्यसाधारण वैशिष्ट्यांना प्राधान्य देऊन जेव्हा एखादी साहित्यिकृती निर्मिली जाते तेव्हा त्या साहित्यिकृतीला आपण प्रादेशिक साहित्यिकृती म्हणू शकतो.”^३

या तीनही व्याख्यांद्वारे प्रादेशिक कादंबरीचे आकलन होण्यास मदत होते.

बनगरवाडी: व्यक्तिरेखा व भाषाशैली:

कादंबरी म्हणजे कथानक, व्यक्तिचित्रण, वातावरण, भाषाशैली अशा काही घटकांचे एकत्रित रूप होय. माडगूळकरांनी बनगरवाडीची निर्मिती करत असताना बनगरवाडीतील पात्रांचा स्वभाव कोणता? जीवनपध्दती कोणती? त्यांचे परस्पर संबंध कोणत्या प्रकारचे आहेत

याचे प्रत्ययकारी चित्रण प्रस्तुत कादंबरीत केले आहे. या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रे रेखाटताना येथे प्रादेशिकता व स्वभाव यांचा काही एक आंतरिक संबंधाचे कादंबरीकाराला झालेले आकलन याचीही वाचकाला जाणीव होते. बनगरवाडीतून साकारणा-या व्यक्तिरेखा यांच्या तोंडून येणा-या भाषाशैलीच्या जोरावर आशयात जीवंतपणा आणून बनगरवाडीचे दर्शन घडवितात. बनगरवाडीत अनेक व्यक्तिरेखा संपूर्ण कादंबरीभर वावरताना दिसतात. बनगरवाडीच्या चौदाव्या अवृत्तीच्या निमित्ताने सांगत असताना व्यंकटेश माडगूळकर म्हणतात, “खर तर बनगरवाडी हे एक लहान गाव. माझ्या मनातल्या खडकावर वसलेलं तो कारभारी, ती अंजी, तो दादू बालटया, आयबू, आनंदा रामोशी, रामा, शेकू त्याची त्याच्यापेक्षा मुंडाहात उंच बायको ही पात्र मनातील वाडीतच जन्मलेली.”^४ असा हा बनगरवाडीतील मनातील व्यक्तिरेखांचा जन्म. या एकूण व्यक्तिरेखांचा विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

मास्तर:

‘बनगरवाडी’ या कादंबरीतील एक प्रमुख व्यक्तिरेखा म्हणजे मास्तर. ‘बनगरवाडी’ या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी असलेली ही व्यक्तिरेखा आहे. राजाराम विठ्ठल सौदणीकर प्राथमिक शिक्षक म्हणून वाडीत येतो. “दशम्याची पिशवी पाठीला मारुन मी बनगरवाडीला निघालो होतो.” या वाक्यापासून सुरुवात होणा-या या कादंबरीची पाने जसजशी चाळत जातो तसेतसे मास्तरचे भावजीवन उलगडत जाते. लहान वयातच नोकरी लागल्याने खुष असणारा मास्तर मनात अनेक स्वप्ने रंगवून बनगरवाडीला आलेला असतो.

मळका लेहंगा तसेच रेघांचा धुकट शर्ट घालून तो गावात येतो. त्याच्या हा पोशाख व त्याला पाहून गावात भेटणारा पहिलाच इसम त्याला “अंडीवाला का गा!”(बनगरवाडी पृ.४) म्हणून विचारतो. त्याच्याशी झालेल्या संवादाने मास्तराच्या सा-या स्वप्नांचा चुराडा होतो. आपण या गावात काही जास्त दिवस टिकू शकणार नाही असे विचार त्याच्या मनात येतात. पण हा विचार बाजूला सारून तो गावात जातो आणि त्याचा हा निर्णयच त्याच्या स्वप्नांना प्रत्यक्षात उतरविण्यास आधार ठरतो. मास्तराला जेव्हा कारभारी भेटतो, या पहिल्याच भेटीत तो त्याला “हतं का बसला रे बाळा?”(बनगरवाडी पृ.५) म्हणून हाक मारतो. त्याचक्षणी मास्तराला आपल्याला आधार देणारा कोणीतरी या गावात असल्याची जाणीव होते.

बनगरवाडीत हा संवेदनशील मनाचा मास्तर हळूहळू त्या धनगरी जीवनाशी समरस होऊन जातो. म्हणूनच प्रा. ला. ग. जोग म्हणतात, “तो केवळ लोअर प्रायमरी शिक्षक आहे, तरी त्याची दृष्टी शोधक आहे. आपली कर्मभूमी धनगरांची आहे. हे ओळखायला त्याला अवकाश लागत नाही. पाणी आणणा-या काळयाभोर पोरीच्या पायावरचे पांढरे धोट फराटे त्याला चटकन दिसतात. लोकांच्या डोळयातून ओसांडणारी भूक, या सा-यांचे मार्मिक अवलोकन करणारी ही एक वल्लीच आहे.”^५ धनगरी जीवनाशी समरस झालेला मास्तर हळूहळू बनगरवाडीच्या उलथापलथीचा साक्षीदार होऊ लागतो. बनगरवाडीत त्याला बालटयाच्या रुपाने एक खलनायकही भेटतो तर कारभारीच्या नावाने मायेचं छत्र धरणारं एक झाडही भेटते. डोंगर-दरीत, माळरानात, सोयी सुखसुविधांपासून दूर असलेली बनगरवाडी मास्तराच्या जीव्हाळयाची होत जाते. बनगरवाडीतील ती

मेंढरं, ती चावडीतील शाळा, या सा-याच गोष्टी आता मास्तरांच्या सवयीच्या झाल्या होत्या.

गावात बंद पडलेली शाळा दोनचार पोरं बसवून मास्तर चालू करतो. गावातील लोकांना शिक्षणांच महत्त्व माहीत नसल्याने अनेकांचा या शाळेला विरोध होतो. याच्यापूर्वीचेही मास्तर या अशिक्षित अडाणी धनगरांना कंटाळून निघून गेल्याचे त्याला माहीत असल्याने कारभा-यांच्या मदतीने मास्तर शाळा चालू ठेवण्याचे प्रयत्न करीत असतो. मास्तर गावातील लोकांच्या मदतीला येऊ लागला. कुणाला पत्र लिहून दे, तालुक्याहून कुणाची मोड करुन आणावे, चोळी शिवून आणावी अशा स्वरुपाची कामे करुन मास्तराने सा-या गावाचा विश्वास संपादन करुन घेतलेला होता. मास्तराने लहान वयातच बनगरवाडीसारख्या गावात आणि अंधश्रध्दा, अज्ञान, अशिक्षितपणा यात गुरफटलेल्या धनगरांच्या मनात स्वतःविषयी एक स्थान निर्माण केलेले पाहून कृ. ब. निकुंभ लिहितात, “मास्तराचे वय कोवळे आहे आणि उत्साह हिरवा आहे. या दोन्ही गोष्टीत परस्पर सांगड आहे. बाल्य संपून गेले आणि तारुण्यला नुकताच प्रारंभ झाला. या अवस्थेत मास्तराचे मन विलक्षण हळवे आहे. बालटयासारखा अपवाद सोडला तर सर्व गाव या तरुण पोराने फार लवकर आपल्या मुठीत आणले. मास्तर कोणाच्याही आडल्यास उभा राहतो हा विश्वास गावाच्या मनात निर्माण करणे एरवी शक्य झाले नसते.”^६

असा हा मास्तर गावात सर्वांच्या कामाला येतो. तेव्हा आपल्यालाही तो मदत करेल या विचाराने, विश्वासाने शेकू मास्तराला बैल मागायला येतो, तर रामा बनगर पैसे बदलायला देतो व लवकर विचारपूसही करीत नाही. तसेच चोळीचे गुपीत मास्तरच राखील

म्हणून अंजी चोळी शिवायला मास्तरांकडेच देते. तसेच नानीही मास्तर हा परपुरुष असूनही आपल्या संसाररातील दुःख त्याच्यापुढे मांडते. हा विश्वास मास्तराला सहजासहजी प्राप्त प्राप्त झालेला नाही तर मास्तराने अतिशय सहानभुतीचे वागणे ठेवून, स्वतःशी प्रामाणिक रहातच हा विश्वास संपादित केलेला असतो.

मास्तराला आयबूच्या रुपाने एक साथीदारही लाभतो. आपल्या भाकरीतील आर्धी भाकरी आयबूला देऊन मास्तर आयबूला आपल्या बरोबरबरीने वागवीत असतो. आयबूही सतत मास्तराबरोबर राहून त्याला मदत करीत असतो. मास्तर बनगरवाडीत काहीतरी नवीन करण्याच्या सतत विचारात असतो. दादू बालट्या मास्तरांविषयी कारभा-याला काहीतरी सांगून फितवतो आणि कारभारी अचानकच मास्तराशी बोलणे सोडून देतो. कारभा-यात अचानक असा बदल का झाला म्हणून मास्तर थोडा नाराज होतो. परंतु पुन्हा या सा-या गोष्टी बाजूला सारून आपल्या कामात रममाण होतो. कारभा-याला मास्तरावर विश्वास असल्याने एके दिवशी मास्तर विहिरीवर आंघोळीला गेल्यानंतर कारभारी तिथे जाऊन मास्तराला सारी हकिकत सांगतो व त्यांच्यात पुन्हा बोलणी सुरु होतात.

मास्तर बनगरवाडीत काहीतरी नवीन करण्याच्या विचारात असतानाच त्यांच्या डोक्यात गावात एक तालीम बांधायचा विचार येतो. ज्ञानाबरोबर बलोपासना व्हावी या उद्देशाने तो तालीम बांधायचे निश्चित करतो. तालीम बांधणे काही सोपे नाही हे लोकांना माहित होते. म्हणून काहीजण तालमीला विरोध करतात. पण गावात सर्वांच्या आदराचा असणारा कारभारी जेव्हा गावातील लोकांची समजूत काढतो तेव्हा तालीम बांधायचे ठरते. गावातील प्रत्येकजण

आपआपल्या परीने तालीम बांधण्यास मदत करतात. तालीम बांधून पूर्ण होते. मास्तर या तालमीचे उद्घाटन या परिसरातील राजाच्या हस्ते करायचे ठरवितो. मास्तरांमुळेच बनगरवाडीतील लोकांना त्यांचा राजा बघायला मिळणार असतो म्हणून ते खूश होतात. राजा येणार म्हणून सा-या गावाची रयाच बदलून गेलेली असते. बनगरवाडी त्या दिवशी नवे वस्त्र परिधान करूनच उभी ठाकली आहे असे चित्र मास्तराने उभे केले. राजा जेव्हा गावात येतो तेव्हा गावचे पाटील म्हणून त्यांचे स्वागत करण्याचा मान मास्तर कारभा-याला देतो. राजा त्यांना जेव्हा 'काय पाटील' म्हणून विचारतो तेव्हा एवढ्या मोठ्या पंतसरकारने आपल्याला 'पाटील' म्हणून विचारल्याने कारभारी धन्य होतो याचे सारे श्रेय मास्तरांनाच जाते.

बनगरवाडीत येताना उराशी बाळगलेल्या स्वप्नांना साक्षात उतरवता उतरवता निसर्गाची अवकृपा होऊन बनगरवाडीत दुष्काळ पडतो दुष्काळाला कंटाळून लोक गावसोडून जातात व मग मात्र मास्तराचाही नाईलाज होऊन दुष्काळात बदलीची आर्डर आल्याने बनगरवाडी सोडून निघून जातो.

अशा प्रकारे व्यंकटेश माडगूळकरांनी आपल्या कादंबरीत साकारलेले हे पात्र अनेक वैशिष्ट्यांनी कादंबरीच्या सुरुवातीपासून ते शेवटपर्यंत वाचकाच्या ध्यानात रहाते. आजपर्यंत मास्तरांचे व्यक्तिचित्रण आपण अनेक पुस्तकातून पाहिले आहे. अगदी रोमॅटिक शिक्षकही गोड गोड बोलून फसविणारे मास्तरही पाहिलेले आहेत. पण यातील मास्तर सर्वस्वी वेगळा आहे.

कारभारी:

‘बनगरवाडी’ या गावात सा-या गावच्या आदराची व जिव्हाळयाची व्यक्ती म्हणजेच हा कारभारी होय. गावात आलेल्या मास्तराला “हातं का बसलास रं बाळा?”(बनगरवाडी पृ.५) अशी आपुलकीने विचापूस करून आपलासा वाटणारा हा कारभारीच होय. आयुष्याच्या मावळतीला आलेला हा कारभारी आपली नात अंजीला हाताशी घेऊन आला दिवस पुढे ढकलत जीवन जगतो आहे. या कारभा-याचे वर्णन मास्तर या निवेदकांच्या तोंडून माडगूळकरांनी अतिशय प्रत्ययकारी केले आहे. ‘मिशा पांढ-या झालेल्या एक म्हातारा हातातली काठी टेकत रानातून आला. त्याच्या भुवयासुध्दा पांढ-या झालेल्या होत्या. खांद्यावरचे जाडजुड कांबळे, त्याने रुप्याचे कडे असलेल्या हातांनी बळकट धरले होते. जोडयातील पाय ओढीत तो आला आणि माझ्यापुढे थांबला. कपाळावर हात घेऊन चुकलेले मेंढरू न्याहाळावे तसे न्याहाळले, डोक्याचे मुंडासे सोडले, अर्धे धोतर सोडले, तर त्याच्या अंगावर काही नव्हते. ज्या मातीत तो दिवसभर मेंढरामागे हिंडला त्या मातीचा रंग त्याच्या देहाला लाभला होता. तो काळाभोर झाला होता. अंगकाठी सडसडीत उघडया पायावर झाडेझुडपे लागून पांढरे धोट फरकाटे उठले होते. म्हातारा पार पिकला होता. कबुतराच्या पिसा-यासारखा भुवय्या, पांढ-याधोट भरघोस मिशा, बाट बोट वाढलेली पांढरी दाढी आणि छातीवरचे पांढरे कुरूळे केस, वयाचा अंदाज बांधणे कठीण पण म्हातारा पार थकला होता. चेह-यावर सुरकुत्यांचे जाळे होते. हातापायांच्या शिरा फुगल्या होत्या. जागोजागी गाठल्या होत्या! (बनगरवाडी पृ.८) असा

हा कारभारी पाहून मास्तराच्या मनात बनगरवाडीतील दारिद्र्य, येथील लोकांचा काटकपणा, सात्त्विकपणा यांचे दर्शन होते.

कारभारी मास्तराला मायेची हाक देऊन जवळ करतो व गावातील इतर लोकांप्रमाणेच तो वेळोवेळी त्याला मदत करित राहतो. असा हा कारभारी, मास्तर गावात आल्याचे पाहून खुश होतो. त्याला शाळा भरवण्यास सांगतो. 'बनगरवाडीच्या' सुख-दुःखाचा भार शिरावर घेतलेला कारभारी जसा सात्त्विक तसाच करारी आहे. कारभारी वयाने वृद्ध असला तरी मनाने तरुण आहे. म्हणूनच गावातील शाळा भरावी, नवी तालीम व्हावी, वाडीचा विकास व्हावा असे त्याला वाटते. गावात काही तक्रारी झाल्या, भांडणे झाली तर त्याचा न्यायनिवाडा करण्याचे काम या कारभा-याकडेच असे.

कारभारी आणि त्याचे गाव याचे एक अतूट नातं जुळलेले होते. एका धनगरी समाजात जन्माला आलेला हा कारभारी त्याची पूर्ण हयातच मेंढरामागे फिरण्यात गेलेली होती. त्याने अनेक उन्हाळे पावसाळे झेलले होते. "पाण्याची वरड हाय गा वाडीला गा वाडीला. उन्हाळयात पार वाळवण हुतं. एक हेळ हाय त्यो तिकडं बग"(बनगरवाडी पृ.७) असं म्हणून बनगरवाडीतील आपल्या जीवनाची व्यथा कारभारी सांगतो. कारभारी संपूर्ण कांदबरीत मास्तराला माणदेशी माणसांच्या वैशिष्ट्यांचे दर्शन घडविताना दिसतो. गावातील सा-यांविषयीच कारभा-याच्या मनात प्रेम आहे, आपुलकी आहे, आपलेपणाची भावना जपणारे माणदेशी प्रवृत्ती आहे. म्हणूनच कारभा-याविषयी रवींद्र ठाकूर, "म्हातारा कारभारी सरळ स्वभावाचा माणूस आहे. वाडीच्या हितासाठी शाळा चालली पाहिजे हे त्याला

पटले म्हणून तो मास्तरांची बाजू घेतो. निरकसतुंबा घालणा-यांना फटकारून वळणावर आणतो”,^७ असे म्हणतात.

मास्तरावर रुसणारा कारभारी मास्तर जेव्हा गावात एखादी पक्की इमारत असावी म्हणूनच तालीम बांधण्याचा विचार गाववाल्यांपाशी बोलून दाखवितो तेव्हा गावातील धनगर त्याला विरोध करतात. परंतु कारभारी सा-यांना समजावून सांगतो व मास्तरांचा विचार अंमलात आणण्यासाठी गावाबरोबर स्वतःही झटतो. तालीम पूर्ण व्हावी म्हणून कामात जखमी झालेल्या आयबूला एका खोलीत बंद करून ठेवून कारभारी तालमीचं काम पूर्ण करून घेतो. अशा या कारभा-याला मास्तरामुळेच राजाकडून पाटीलपणाचा मान मिळतो. राजाची पाठीवर थाप पडताच मोहरून जाऊन जीवनाचं सार्थक झाले असे समजतो.

कारभा-याची पुण्याई एवढी जबरदस्त की, मावल्याआई त्याच्या स्वप्नात येऊन मृत्यूचा सांगावा सांगून जाते. कारभारी सा-यांना मावल्याईचा सांगावा सांगत असतो परंतु मास्तर मात्र त्याच्यावर विश्वास ठेवत नसतो. कारभा-याने जिवंत राहावे, त्याने जगावे, तरच बनगरवाडीत सुधारणा होणार होती हे मास्तराला माहित होते. म्हणून तो या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यास तयार नव्हता. कारभा-याचे बोलणे ऐकून लोकांच्या डोळ्याला पाणी येते, ते पाहून कारभारी म्हणतो, “अरे रडता कशापायी? माजं काय -हायलंय? एवढा मोठा पंतसरकार, त्यानं सुदीक मला ‘काय पाटील’ म्हणलं, माझ्या पाठीवर हात ठेवला, माजं काय -हायलं न्हाई आता”. (बनगरवाडी पृ.११०) अशा शब्दात जीवनाच्या झालेल्या सार्थकाचे उद्गार तोंडातून बाहेर पडतात. मास्तरांच्या मते असा हा कारभारी

म्हणजे बनगरवाडीचे वैभवच होते. तो जाताच बनगरवाडी ओस पडली. म्हणून प्रा. कृ. ब. निकुंभ लिहितात, “उभ्या गावावर आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची पाखर घालणारा कारभारी, तो गेला आणि गाव अक्षरशः उघडउघडे पडले. योगायोगाने का होईना, मरणाच्या दाराला लागले, वाडी उठून गेली. त्याची वत्सल छाया संपली आणि अंतर्बाह्य रखरखीत उन्हाळा वाडीत नांदू लागला”.

असे कारभारी आज ही खेडयापाडयातून आढळतात. पण ते जुन्या पिढीचे प्रतिनिधी म्हणूनच उरले आहेत. पण बनगरवाडीतील कारभारी, नव्या जुन्यांचा मेळ घालणारा द्रष्टा आहे.

दादू बालट्या:

एखाद्या चित्रपटात खलनायकाची जी भूमिका असते, तशा स्वरूपाची ही व्यक्तिरेखा कादंबरीच्या सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत कादंबरीत वावरताना दिसते. बालट्या याभूमिकेत संपूर्ण कादंबरीत वावरत असला तरी तो खलपृवत्तीचा नाही. गावावर आपले वजन राहावे म्हणून तो असा वागत असतो. कादंबरीत आलेल्या बालट्याच्या वर्णनावरून प्रत्यक्ष ती व्यक्तीच समोर आल्याचा भास वाचकाला होतो. डोक्याला तांबड्या रंगाचा पटका, अंगात गोल सदरा, धोतराच्या टोकाबरोरच उंच भाला हाती धरलेला, चेहरा मोठा, लांबोडका, गालाची हाडे वर आलेली, नाक सरळ, मिशातील केस काळे, मिशावरून उगीच बोटे फिरवण्याची सवय व थुंकण्याचा परिपाठ अशा काहीशा उग्र स्वरूपाचे रूप घेऊन जीवन जगणारा हा माणूस टिवल्या बावल्या करून जगत असतो. हे काहीसे वेगळे सांगणे नको.

गावावर आपले वजन राहावे म्हणून तो येणा-या प्रत्येक मास्तरांवर आपला दबदबा ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असतो. याही मास्तराला तो 'अंडीवाला' म्हणून संबोधतो. मास्तर गावात जास्त काळ टिकला तर आपल्याला कोण पुसणार नाही ही भिती बालट्याच्या मनात सतत असल्याने तो मास्तर या जमातीवर डूक धरून असतो. वास्तविक दादू बालट्या थोडाफार शिकलेला आहे. तालुक्याच्या ठिकाणी त्याची उठबस आहे. गावातील लोकही त्याला सल्ला विचारत. हे आपले स्थान कायम राहावे म्हणून तो मास्तराला नेहमी पाण्यात बघत असतो. मास्तर सुरुवातीलाच त्याच्याकडून अपमानित होतो. तर शेवटपर्यंत 'का गा मास्तरा' अशा त्याच्या उर्मट बोलण्याला सहन करीत असतो.

मास्तरांशी असे वागण्याची शिक्षा आनंदा रामोशी व आयबू मुलाणी बालट्याला अंधारात त्याच्या अंगावर चादर टाकून त्याला बेदम मारून लुळे करून देतात. अशा या इर्षेबाज बालट्याच्या हळव्या मनाचाही प्रत्यय कांदबरीत येतो. तालमीच्या उद्घाटनाला जेव्हा राजा गावात येणार असतो तेव्हा बालट्यालाही राजाला पाहण्याची इच्छा होते. म्हणून तो ओरडत असतो, "मला राजाला बघायला यायचं हायरे. पाठकुळी घेऊन तिथपतूर चला." (बनगरवाडी पृ.६६) अशी त्याची तडफड चाललेली असते.

असा हा दादू बालट्या एवढं सारं होऊनही त्यांच्या अंगातील ताठपणा काही जात नाही. बनगरवाडीत जेव्हा दुष्काळ पडतो तेव्हा सारे गाव सोडून जात असतात तेव्हा बाळा धनगराच्या पाटकुळी बसून मास्तराला दम देतो, "मास्तर मी चाललो पर जगून माघारी ईन अन् तुजं बघीन आरं मला पक्कं माहीत हाय, तू माझं हात पाय

मोडलंस”.(बनगरवाडी पृ.१२७) त्याच्या या बोलण्यावरून बालट्याचा ताठरपणा दिसत असला तरी माणदेशी मातीने व भूमीने त्याच्या अंगाने निर्माण केलेल्या जिद्दीचेही दर्शन या ठिकाणी घडते.

अशा प्रकारे बनगरवाडीत सतप्रवृत्तीच्या व्यक्तींबरोबरच कारणाशिवाय दुष्टपणाने वागणा-या रगेल व्यक्ती बालट्याच्या रूपाने पाहायला मिळतात. दादू बालट्या हा मास्तराच्या व्यक्तिरेखेला उठाव देणारीच व्यक्तिरेखा आहे, असे म्हणता येईल.

काकुबा:

ग्रामीण माणसाचा काकुबा हा दुसरा प्रतिनिधी, या कादंबरीत पाहायला मिळतो. बनगरवाडीच्या मातीशी ख-या अर्थाने एकरूप झालेली व्यक्ती म्हणजे काकुबा. साठ-सत्तर वर्षे वय झालेला हा म्हातारा बनगरवाडीशी वर्षानुवर्षे नाळ जोडून राहिलेला आहे. याची संपूर्ण हयातच केवळ मेंढरे राखण्यात गेलेली आहे. मेंढरांच्या जीवनातच त्याचे जीवन सामावून गेलेले होते. मेंढरे ज्याप्रमाणे खाली मान घालून पुढे जात असतात अगदी तसेच खाली मान घालूनच जीवनाची सत्तरी काकुबाने ओलांडलेली आहे. त्याचे केस पिकलेले, तोंडावर सुरकुत्यांचे जाळे झालेले असले तरी अजुन तो नातवाबरोबर मेंढया चारायला जातो म्हणजे त्याच्या शरीराचा काटकपणाच विशेषच म्हणावा लागेल. माणदेशी मातीने घडविलेला एक सजीव पुतळा म्हणजे हा काकुबा आहे.

संपूर्ण हयातच मेंढरामागे फिरण्यात गेल्याने जमीनीवर पडून झोप घ्यायची असते हे तो विसरूनच गेला होता. घोडयासारखा बसल्याजागीच तो झोप घेतो. कुत्र्याप्रमाणे यालाही लांडगा आल्याची

चाहूल लागत असे. असे मेंढराच्या मागे आयुष्य घालवणा-या काकुबाच्या घरात बुचडा छाप राणीचे रूपये गाडगेभर होते. असा हा म्हतारा धूर्त व हूशार होता. दोन वर्षे उलटून गेली तरी तो आपल्या मेंढरांची पैदास बरोबर ओळखत असे.

असा हा काकुबा बनगरवाडीवर जीवापाड प्रेम करायचा याचा प्रत्यय कांदबरीत येतो. बनगरवाडीत जेव्हा दुष्काळ पडतो तेव्हा सारे लोक जगण्यासाठी बाहेर पडतात. पण “माजी माती हितंच पडलं”(बनगरवाडी पृ.१२७) अशा शब्दात लोकांना सांगून गाव सोडण्याचे तो नाकारतो. जीवनाचा लोभ संपलेल्या या माणसाचा बनगरवाडी व मेंढरावरील लोभ शेवटपर्यंत संपत नाही म्हणूनच तो आपल्या मुलाला म्हणतो, “दोन मेंढरं ठिऊन जा. माझ्या भाकरीतली अर्धी भाकरी त्यांना घालून जतन करीन. निभना झाला तर सगळीच मरून जाऊ.”(बनगरवाडी पृ.१२७) अशा या काकोबाला दुष्काळाला समर्थपणे सामोरे जाण्याचे बळ त्याच्या या मातीनेच त्याला दिले आहे.

बाळा धनगर:

सतप्रवृत्तीचाच पण गावाशी थोडा फटकून वागणारा हा बाळा धनगर गाव सोडून शेतात वस्ती करून राहात होता. गावाशी काहीच देणं घेणं नसणारा हा बाळा धनगर. गावात तालमीचे काम एका झाडापायी थांबलेलं असतं. बाळा धनगराच्या शेतात बांधावर एक लिंबाचे मोठे झाड असते. त्याचा उपयोग तालमीसाठी होणार असतो म्हणून गावातील लोक त्याला ते मागत असतात. सारा गाव मास्तराचे ऐकत असतो पण बाळा धनगर मास्तरलाही नकार नकार देताना म्हणतो, “हे झाड मिळणार न्हाई, मनगटात नेट असेल तो

झाड पाडील आन् न्हील”.(बनगरवाडी पृ.८२) या त्याच्या बोलण्यावरून त्याचा गर्विष्ट, फटकळ स्वभाव दिसतो.

बाळा वरवर गर्विष्ट वाटत असता तरी जे झाड लोक मागत होते ते त्याचं सर्वस्व होतं त्याच झाडाखाली त्याची गुरे ढोरे, मुलंबाळं सावलीला बसत असत. झाडाशी त्याचे नाते जुळलेले होते म्हणूनच तो म्हणतो, “झाडावर कु-हाड घालायच्या अगुदर माझ्या नरडयावर घाला अन् मग खुशाल न्या.”(बनगरवाडी पृ.८२) यावरून माणदेशी माणसांचे झाडांवर असणारे प्रेम व्यक्त होते. झाडे जशी मातीतून उगवतात तशीच माणदेशी मनही या मातीतून घडलेली आहेत.

पुढे कारभारी त्याला समजावण्याचा प्रयत्न करतो परंतु तो कोणाचेच ऐकण्यास तयार नसतो. गावपांढरीचा धाक दाखवून तरी तो मानेल असे ठरवून गावपांढरीतून वाळीत टाकण्याचा धाक लोक दाखवितात. तरी तो लोकांना दाद न देता म्हणतो, “मला पांढरीची जरूरी न्हाई, आज आठ साल मी माझ्या जमिनीत -हातोय. हितनं पुढं -हाईन, मला पांढरीचा धाक कशाला दाखवितोस बोडकीला बावाचा धाक काय रं राम्या.”(बनगरवाडी पृ.८४)

असे वागल्यामुळे गाव बाळा धनगाराला वाळीत टाकते. पण तरीही तो डगमगत नाही. त्याच्यातील चिवटपणा त्याच्या जगण्याचे मनोधैर्य वाढत राहतो. पण पुढे जेव्हा गावची जत्रा येते तेव्हा जत्रेत पुजारी त्याला वाळीत टाकल्यामुळे गुलाल लावण्याचे नाकारतो. तेव्हा मात्र तो गावाला शरण जाऊन म्हणतो, “माझ्या पांढरीपुढं मी पदर पसरतो, माजी चुकी माफ करा, मला तुमच्यात घ्या, मला गुलाल लावा, ढकलू नका”.(बनगरवाडी पृ.११८) या त्याच्या बोलण्यातून

त्याच्या हतबलतेचा प्रत्यय तर येतोच पण ग्रामीण भागातील शासनव्यवस्थेचेही दर्शन घडते.

हाच बाळा धनगर दुष्काळ पडला म्हणून दादू बालटयाला पाठीवर घेऊन गाव सोडतो. अशा या बाळा धनगरा विषयी प्रा. कृ. ब. निकुंब लिहितात, “एकदा वाडी आणि तो यातील झुंज उभी राहिल्यावर वाकायचे नाही, हे कृत निश्चयी माणसाने पक्के ठरविले हे अक्षरशः प्रवाहाविरुद्ध पोहणे होते. पण बाळा आत्मविश्वासाने हात मारीत राहिला. कदाचित या त्याच्या मरणाने त्याची जिद्द संपविली असती. जर धर्मश्रद्धेचा नाजूक घाव त्याच्या अंतःकरणावर पडला नसता तर व्यवहारिक पातळीवर वाकावे असे बाळाच्या नखालाही कधी वाटले नसेल पण धार्मिक पातळीवरच्या पराभवाने त्याचे अंतःकरण ढवळून निघाले. त्याचे वाकणे सुध्दा विलक्षण उदात्त आहे. त्याच्या पराभवाने आपण जिंकल्याचा आनंद वाडीला वाटला असेल. हा पराजयही त्याला विजयीपेक्षा मोठा करून गेला. म्हणूनच या उदात्त कारुण्याला उत्कंठतेची उंची प्राप्त झाली आहे”^९.

बनगरवाडीत या अशा काही व्यक्तिरेखा मुख्य स्वरूपात वावरताना दिसतात. या व्यक्तिरेखांबरोबरच अंजी, आयबू, नानी, जगन्या अशाही काही व्यक्तिरेखा आशयाला गडद गहिरे रंग भरण्यास कारण ठरलेल्या आहेत. या व्यक्तिरेखांचा थोडक्यात विचार करून या व्यक्तिरेखांना व एकूणच माणदेशी जीवन परिसराला जीवंतपणे अविकृत करणा-या भाषेचा विचार करता येईल.

आयबू:

आयबू एक निराश्रित मुलाणी, बनगरवाडी शेजारीच असणा-या या आयबूला गावाच्या सोयीसाठी म्हणून धनगरांनीच ठेवून घेतलेला असतो. असा हा आयबू इमानाला जाणणारा, प्रामाणिक आहे. मास्तरांबरोबर सावलीसारखा उभा राहणारा हा आयबू मास्तराच्या परिचयाचा झाल्यानंतरच त्याच्याच आश्रयाला येऊन रहातो. मास्तराच्या भाकरीतील आधी भाकर खाऊन तो सुखी असतो. पण पुढे मास्तराच्या बदलीने त्याच्याकडून हे सुख हिरावून घेतले जाते. असा हा आयबू मास्तराचे तालीम बांधण्याचे स्वप्न पूर्ण व्हावे म्हणून देहभान विसरून काम करित असतानाच तालमीवरूनच खाली पडून बेशुध्द होतो. तर मास्तरांसाठीच तो दादू बालटयाला लुळा करतो. असा हा आयबू मास्तराच्या शरीराचा एक भागच बनलेला दिसतो.

अंजी:

बनगरवाडीच्या प्रमुख असलेल्या कारभा-याची अंजी ही नात आहे. अंगावर तांबडेभडक लुगडे, हिरव्याखणाची चोळी असा ग्रामीण साज परिधान करणारी ही काळीसावळी अंजी वयाने चौदा पंधरा वर्षांची असेल तरीही या मातीत लहानाची मोठी झालेली अंजी वयाने वीस वर्षांची वाटत होती. ही अंजी विश्वासाने एके दिवशी मास्तराला म्हणते, “माझी एवढी चोळी शिवून आणा, चोरून करतीया बघा, म्हाता-याला सांगू नका, रोजगार करून मी पैसे साठवलं अन् खण घेतला. दोन महिनं झालं अजून शिवणच झालं न्हाई, शिवून आनां.” (बनगरवाडी पृ.४७) अशा साध्या, सरळ, तारुण्यसुलभ ग्रामीण मुलीचे दर्शन अंजी ही व्यक्तीरेखा घडवते.

पुढे हीच अंजी कारभा-याच्या मृत्यूनंतर शेकूच्या घरी रहाते व शेकूबरोबर शृंगार चाळे करते. अंजीचे असेही रूप पुढे पहायला मिळते. ती शेकूला आपल्या नादाला लावून शेकूच्या संसारात विष कालवतेच परंतु पुढे दणकट मेंढया मिळताच त्याच्याबरोबर पळून जाते. अंजीचे हया वागण्यावर बोट ठेवून प्रा. शेजगोळकर म्हणतात, “अंजीचे आखेरचे वर्तन काहीसे अनपेक्षित, खडयातील निरागसपणाची पातळी खाली आणणारे दिसते.”^{१०}

नानी:

माणदेशी परिसरातील कणखर व्यक्तिमत्त्वाच्या स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व नानी ही व्यक्तिरेखा करताना दिसते. अशी ही नानी गावातील इतर धनगरांपेक्षा मुंडाहात उंच आहे. शेकू हा एक शेतकरी धनगर असल्याने शेकूबरोबर नानीही शेतीची सारी कामे करत असते. पेरणीचे दिवस असतात व शेकूकडे एकच बैल असतो. दुसरा बैल पेरणीसाठी मिळावा म्हणून शेकू जिवाचे रान करतो परंतु त्याला बैल काही मिळत नाही. हताश झालेल्या शेकूला नानी धीर देते व स्वतः बैलाबरोबर कष्ट करून पेरणी करते. नानीच्या या कष्टाळूपणाने मास्तर भारावून जातो. अशा कष्टाळू आणि कणखर स्त्रिया या माणदेशाच्या मातीने घडविलेल्या आहेत. माडगुळकरांची ही व्यक्तिरेखा माणदेशातील स्त्रियांचे चित्र वाचकापुढे उभे करते.

अशा या कणखर मनाच्या नानीचे हळवे रूपही पुढे पहायला मिळते. शेकू जेव्हा अंजीला नादी लागतो तेव्हा ती हताश होते. ती अंजीला मनगटाला धरून घराबाहेर काढू शकली असती. परंतु कारभा-याला मरताना दिलेल्या शब्दाची पूर्ती करण्यासाठी ती अंजीवर

अन्याय करत नाही. हे दुःखाचं ओझं खाली करण्यासाठी ती विश्वासाने मास्तराकडे येते आणि मास्तराला सारी हकिकत सांगते. येथेच मास्तराला या कणखर स्त्रीच्या हळव्या मनाचाही एक कोपरा निदर्शनास येतो. पुढे अंजी जेव्हा मेंढ्याबरोबर पळून जाते तेव्हा शेकू परत आपल्या घरी येतो. शेकू माघारी आल्याचे समजताच नानी त्याच्यावरील सारा राग द्वेष विसरून पुन्हा त्याच्याकडे जाते. या स्त्रीच्या उदार मनाचे येथे दर्शन होते. शेकू परत आल्याची खबर मास्तराला द्यावी म्हणून ती मास्तराकडे जाते व म्हणते, “मास्तर! आलं आमचं खुळं” (बनगरवाडी पृ. ११६) या तिच्या वाक्यावरून नानीचे तिच्या नव-यावरचे प्रेम, हक्क, अधिकार यांचा प्रत्यय येतो.

जगन्या:

बनगरवाडीतील रामोशी समाजातील असणारा हा जगन्या रामोशी. समाजाच्या रूढी, परंपरा, रीतिरिवाज सांभाळून रामोशी बनगरवाडीत जीवन जगताना दिसतात. जगण्या हडापिंडाने दनकट असणारा रामोशी, निसटलेली हाड बसविण्याची कामे करत असताना मास्तरांची आणि जगण्याची ओळख होते. हा रामोश्याचा पोर रूपाने देखणा ऐन तारुण्याच्या उमेदित आलेला असल्याने त्याच्या हातून एक चूक होते व तो वांगी गावची मराठा समाजातील एक बाई पळवून आणतो. याचा परिणाम बनगरवाडीतील रामोश्यांच्यावर झालेला आहे. वांगी गावचे लोक बनगरवाडीतील रामोशांना मारायला येतात. तेव्हा मास्तरच जगन्या पळून गेला आहे. तो सापडल्यानंतर तुमच्या हवाली करतो असे सांगून रामोशाची सुटका करतो.

अशा प्रकारे बनगरवाडीत येणारी प्रत्येक व्यक्तिरेखा वैशिष्टपूर्ण असलेली दिसते. माणदेशाच्या मातीने घडविलेल्या या व्यक्तींची वर्णने वाचून वाचकांच्या मनात अनेक भावतरंग उठल्याशिवाय रहाणार नाहीत. माडगूळकरांची ही व्यक्तिचित्रणशैलीच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. माडगूळकरांच्या व्यक्तिचित्रणाबाबत गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, “माडगूळकरांच्या व्यक्तिचित्रणात शरीराला महत्त्व आहे. त्या शरीराशिवाय त्यांनी निर्माण केलेल्या व्यक्तिमत्त्वांना पूर्णत्व येत नाही. अनेक शारीरिक लकबांना आणि वैशिष्ट्यांना त्यांच्या व्यक्तिचित्रणात विलक्षण महत्त्व आहे. मन आणि शरीर हयामध्ये जो आपण कृत्रिम भेद करतो तो त्यांनी आपल्या व्यक्तिचित्रणात पुसून टाकला आहे.”^{११}

‘बनगरवाडीतील’ आशयात वरील व्यक्तिचित्रांनी कसा जीव ओतला आहे हे पाहिल्यानंतर या व्यक्तीच्या तोंडून येणारी भाषाशैली त्या व्यक्तीच्या व एकूणच माणदेशाच्या सर्वांगाचे बारकावे किती सूक्ष्मतेने टिपते यांचा विचार पुढे करावयाचा आहे.

बनगरवाडीची भाषाशैली:

‘बनगरवाडी’ कादंबरीच्याही अगोदर र.वा.दिघे, ग.ल.ठोकळांनी प्रादेशिक कादंब-या लिहिल्या पण या प्रादेशिकत्वाच्या गुणाने अपु-या ठरल्या. या प्रादेशिकत्वाचे सर्वांगीन गुण घेऊन बनगरवाडीचा अवतार झाला. म्हणूनच प्रादेशिक जीवनजाणिवा व प्रादेशिक बोलीभाषा या वैशिष्ट्यांनी युक्त असणारी ‘बनगरवाडी’ ही पहिली कादंबरी ठरते.

मानवी संज्ञापनव्यवहाराचे प्रमुख साधन म्हणून भाषा समाजात महत्त्वाचे कार्य करणारी एक सामाजिक संस्था आहे. भाषाही ती व्यक्ती, तिचा समाज, त्या समाजाचा रूढी-परंपरा, रिती-रिवाज या

सा-यांनाशीच एकवटलेली असते. म्हणूनच 'बनगरवाडी' कादंबरीतून येणारी भाषा माणदेशी परिसर विशेषतः त्या परिसरातील धनगरी समाजजीवनाचे प्रभावी चित्रण करताना दिसते. माडगूळकरांच्या भाषेविषयी भालचंद्र नेभाडे म्हणतात, “भाषेत वाक्यावाक्यात हे समृद्ध भौगोलिक अनुभवविश्व भरलेले दिसते. निर्मल भौगोलिक दृष्टीकोनामुळे हे निरीक्षण शेवटपर्यंत शुद्ध राहाते”^{१२}. बनगरवाडीत व्यंकटेश माडगूळकरांनी माणदेश परिसर, त्या परिसरातील लोकसंस्कृती, त्या लोकांचे जीवन, त्यांच्या वाटयाला येणा-या समस्या याचे चित्रण करण्यासाठी ठिकठिकाणी संवादाच्या पातळीवर माणदेशी ग्रामीण बोलीचा वापर केल्याने ती भाषा, ती व्यक्तिरेखा, त्या व्यक्तिरेखेची स्वभाव वैशिष्ट्ये यासहीत प्रकट होते.

बनगरवाडीतील भाषेचा बारकाव्याने विचार केल्यास ती भाषा ज्या व्यक्तिरेखेच्या तोंडून येते, तो संवाद वाचताक्षणीच त्या व्यक्तिरेखा वाचकासमोर उभ्या राहतात. माडगूळकरांनी बनगरवाडीत धनगरांचे जीवन चित्रण करताना साहजिकच धनगरांचे बोलणे, बालट्याच्या बोलण्यात येणारी अरेरावी, कारभा-याच्या बोलण्यातील मवाळपणा, तसेच मास्तरांच्या बोलण्यातून व्यक्त होणारे सामंजस्य, अंजी-नानी यांचे स्त्रीसुलभ बोलणे, या सा-यांच्या बोलण्यातील समाजात वापरले जाणारे वाक्यप्रचार, म्हणी, खास त्यांच्या मेंढीपालन व्यवसायातून येणारे शब्द यांच्यातून माणदेशी प्रदेश, तेथील मातीगंधासह ही भाषा प्रकट करते. माडगूळकरांच्या भाषेविषयी चर्चा करताना म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात, “भाषेचा ते जाणीवपूर्वक उपयोग करतात. ती भाषा इतकी साधी वाटते, की ही काय सहज लिहिता येईल असे वाटावे. पण अशी भाषा लिहिणारे कुणी नाहीत, लक्ष्मीबाई टिळक,

अत्रे यांचा काही एक प्रमाणात निर्देश करता येईल. पण माडगूळकरांच्या भाषेचं असं सामर्थ्य आहे.”^{१३}

व्यक्तिरेखांच्या स्वभाववैशिष्ट्यातून येणारी भाषा:

बनगरवाडीत मास्तर म्हणून आलेला राजाराम बनगरवाडीतील सा-यांच्याच विश्वास पात्र ठरतो तो त्याच्या बोलण्यानेच. आपुलकी, आदर, आपलेपणा, जिव्हाळा असे गुणवैविध्य घेऊन मास्तरांच्या तोंडातील प्रत्येक संवाद बाहेर पडताना दिसतो. खलप्रवृत्ती नसणा-या पण तसे वागणा-या, उर्मट आणि रंगेलपणाने बोलणा-या दादू बालट्यालासुध्दा मास्तर ‘नाही मी मास्तर आहे’(पृ.४) अशा साध्या आणि सरळ शब्दात उत्तर देतो. तर मायेने विचारपूस करणा-या व आपलेपणाने जवळ करणा-या कारभा-यालाही मास्तर म्हणतो, “मी मास्तर आहे. आजपासून माझी नेमणूक इथ झाली आहे”(पृ.५) असे आदबीने व आदरानं बोलताना दिसतो.

मास्तर शिकलेला असल्याने त्याच्या बोलण्यात सुशिक्षितपणाची छाप जाणवत राहते. मास्तरांच्या तोंडून येणा-या संवादात इंग्रजी भाषेतील शब्द सहजासहजी येताना दिसतात. “चार्ज देण्यासारखं काही काम नाही. पोरच नाहीत तिथं तर शाळा कसली? ही चावी घेऊन जा आणि मी चार्ज दिला म्हणून रिपोर्ट करतो”.(पृ.७) संपूर्ण निवेदन प्रमाण भाषेत आहे. धनगरी जीवनातून येणारी संवाद मात्र त्या त्या ग्रामीण बोलीभाषेतून आले आहेत. मास्तराची भाषा शेवटपर्यंत आदरतिथ्य, मास्तराचे सुसंस्कृत मन दाखवतच कादंबरीभर वावरताना दिसते. म्हणूनच तो कारभा-याला जेवण्यास बोलवताना

“तुम्ही खाता का बाबा”(पृ.७) असे म्हणून आपल्या वडीलांच्या स्थानी बसवतो.

पुढे हाच मास्तर ओळखं नसणा-या आयबूलाही आंधारात अचानक न विचारता त्याच्या खोलीत येऊन सुध्दा “कोण आहे” असे सहज विचारून “एखातपूरचा लांब आलास इकडं. कुणाकडं उतरला आहेस इथं”(पृ.१८) असं बोलून आपलंसं करून टाकतो. तसेच मास्तराच्या बोलण्यात असणा-या समजूतदारपणाचेही दर्शन येथे घडते. गावातील सताला शाळा शिकण्याची आवड असल्याने मास्तर त्याला समजावणीच्या सुरात सांगतो “किती शाळा शिकण्याचा विचार आहे सता?” सता जेव्हा साततीपर्यंत असे उत्तर देतो तेव्हा मास्तर त्याला “तालुक्याला जावं लागेल व बाप शिकायचं म्हणतो का”(पृ.२२) याही त्याच्या पुढील आडवणी समजून सांगताना दिसतो. असा हा मास्तर संपूर्ण कादंबरीभर अशाच स्वरूपाचे बोलणे बोलत राहतो. व्यंकटेश माडगूळकरांनी मास्तरांच्या तोंडून आणलेली भाषाशैली बनगरवाडीतील मास्तरकीच्या पेशाची इतंभूत माहिती वाचकांपर्यंत समर्थपणे पोहचवते.

बनगरवाडीची प्रमुख व्यक्तिरेखा असणा-या कारभा-याची भाषा धनगरातील मायाळूपणा, आदरातिथ्याचीभावना, सरळसाधेपणा, धनगरी जीवनांचे अनेक ढंग या व अशा अनेक वैशिष्ट्यांसह या कादंबरीत येते. बनगरवाडीच्या एकूण जीवनमानाचाच कारभारी असणा-या या कारभा-याच्या भाषेतील आत्मीयता, गावाविषयीचे प्रेम तसेच शहर संस्कृतीपासून दूर असणा-या, बनगरवाडीसारख्या गावात सुधारणेची कास धरणा-या भाषेने कारभारी वाचकांना आपला वाटतो. असा हा कारभारी सुरुवातीलाच मास्तराला भेटतो आणि “हतं का बसलास

बाळा” असं विचारून आपलेपणा भावना निर्माण करतो तर “अरे, मास्तर असून हतं का बसतूस? शाळतं बस”(पृ.५) असे बोलून आपलेपणाची भावना व्यक्त करतो. असा हा कारभारी मास्तराच्या येण्याने खूष असतो. त्यालाही गावात शाळा सुरू व्हावी असे मनापासून वाटत असते.

‘आमच्या धनगराचं पाणी चालतं असलं तर बग देतो’(पृ.७) असे म्हणून धनगरातील जीवनाचे वेगळेपण कारभारी कथन करतो. असा हा कारभारी मास्तर जेव्हा त्याची माहिती सांगतो तेव्हा “मग तू आमच्यापैकीच आहेस’ असे सांगून जवळीकता साधतो तर ‘हे दूध आनलय बग शेरडाचं’(पृ.८) असं बोलून आदरातिथ्य प्रकट करतो. तर कारभा-याच्या अनेक संवादातून गावाविषयीच्या सुधारणेचे सूर निघतात. तालमीवर पेंड नाही पडला तर गावची अब्रू जाणार असे समजताच कारभारी गडबडीने उठतो व “आं म्हणतूस काय पोरा? अरं मग बोलाव गाव जमीन चिखूल कर. पेंडाला काय वेळ लाभतोया”. अशी कारभा-याची भाषा बनगरवाडीच्या जीवनाशी बेमालूमपने समरसलेली आहे.

अशा साध्या सरळ, प्रेमळ आपुलकीच्या भाषेबरोबरच उर्मटपणा, रंगेलपणाचा आव आणणारी खल प्रवृत्तीच्या स्वभावाचे दर्शन करणारी भाषाही दादू बालट्याच्या व्यक्तिरेखेतून कादंबरीभर वावरताना दिसते. दादू बालट्या हा गावात रिकामटेकड्या म्हणून फिरणारा सरकारी दरबारी वजन असणारा मास्तरांशी सतत तो-याने वागत असतो. म्हणून तो मास्तराला पाहताच, “काय आंडीवाला हायेस का गा” असे विचारतो. त्याला मास्तर जमातीविषयी चीड असते. म्हणून तो “हं,

हतं पोरं हायती कुठं वाडीत? सरकारला काय ठावन्हाई? रिक्कामा फाजीलपणा”(पृ.५) असे म्हणून आपला राग व्यक्त करतो.

असा हा बालट्या त्याच्या संवादातून व्यक्त होत राहतो त्याच्या तोंडून अशा पध्दतीची वाक्ये वदवून माडगूळकरांनी बालट्या मधील खलप्रवृत्तीला गडद केले आहे.

ग्रामीण जीवनाशी समरस झालेल्या काकुबाच्या तोंडी येणारी भाषा त्या मातीतून आल्याचे जाणवत राहते. त्याचा गावपांढरीवर व त्याच्या मेंढरावर असलेला जीव “सगळी मेंढर नेतोस मग मी हितं काय करू? दोन ठिऊन जा माझ्या भाकरीतली त्यांना घालून जतन करीन. निभना झालं तर सगळीच मरून जावू”.(पृ.१२७) यातून दिसून येतो असा हा काकुबा धनगरी जीवनाच्या भाषेला जीवंतपणे साकार करताना दिसतो. काकुबा बनगरवाडीशी किती एकरूप आहे हे त्याच्या “माजी माती हितंच पडलं”(पृष्ठ१२७) या वाक्यातून स्पष्ट होते.

गावपांढरीला फटकून राहणारा आपले शेतच सर्वकाही असा समजणारा बाळा धनगरही माणदेशातील मातीप्रेम, झाडे, पशुपक्षी यांच्यापाशी जोडलेला माणदेशी दुष्काळग्रस्त शेतकरी याचं चित्रण बाळधनगराच्या तोंडची भाषा करते. लोक जेव्हा त्याला झाड मागतात तेव्हा तो “झाडावर कु-हाड घालायच्या अगुदर माझ्या नरडयावर घाला अन् मग खुशाल न्या”(पृ.१०४) असे बोलतो ही त्याची भाषा त्याचे झाडावर असणारे प्रेमच व्यक्त करते तर “पंतसरकार, इंग्रज साहेब आला तरी मी झाड देणार नाही. मला कोण फासावर देते ते पाहतो”.(पृ.१०४) हे बोलणे त्याच्यातील जिद्दीचे दर्शन घडविते.

असा हा प्रेमळ, जिद्दी असणारा बाळधनगर त्याच्या स्वभावाला कारुण्याचीही स्पर्श झाल्याचे “माज्या पांढरीपुढे मी हात पसरतो, माजी चूकीमाफ करा मला तुमच्यात घ्या”(पृ.११८) या विनवणीतून स्पष्ट होते. बाळा धनगराच्या भाषेला प्रादेशिकतेची गुणवैशिष्ट्ये कशाप्रकारे चिकटून आली आहेत हे जाणवत राहते.

आयबू हा एक मुलाणी घरदार नसलेला बनगरवाडीत येतो. तेंव्हा त्याला आश्रय नसतो तेंव्हा तो मास्तरांच्या सोबतीला राहतो. मास्तरांचा सखाच बनून जातो. प्रसंगी मास्तरांसाठी बालट्याला मारतोही. असा हा आयबू “मला कुणी नाही, पोटामागे गावगाव हिंडतो, आज हितं आलो शाळपुढं, लोकांनी सांगितलं मास्तर हाय एकलाच, जा त्याच्या सोबतीला”(पृ.११८) असा हा आयबू गरीब व आश्रयहीन कसा आहे हे त्यांची भाषा व्यक्त करते.

नानी आणि अंजी या व्यक्तिरेखा माणदेशातील स्त्री जीवनाचे प्रतिनिधित्व करताना दिसतात. नानीच्या बोलण्यातून तिची जिद्दी चिकाटी, भोळेभाबडेपणा व नव-यावरील प्रेम व्यक्त होते. तर अंजी बनगरवाडीसारख्या खेड्यातील मुलीची स्वभाववैशिष्ट्याची भाषा बोलताना दिसते. आपल्या नव-याला बैल न मिळालेला पाहून नानी म्हणते, “हाय मी. एका बाजूला बैल जुपा, एका बाजूनं मी रेटीनं” (पृ.४०). या तिच्या बोलण्यातून तिची जिद्द तर “मान सांगावा लोकाला, आपमान ठिवावा आपल्याशी.” या तिच्या बोलण्यातून तिचा धूर्तपणा व्यक्त होतो आणि “जनाची न्हाई, मनाची तरी लाज” या बोलण्यातून स्त्रीसुलभ भावना व “मास्तर आलं आमचं खुळं माघारी” या बोलण्यातून नव-याविषयीचे प्रेम व्यक्त होते. अशा या संवादातून ही धनगर स्त्री वाचकांना अंतःमुख करते.

तर अंजी ही खेडयातील एक साधी सरळ आदबीनं वागणारी मुलगी तिचं लाजणं मुरडणं असे गुण तिची भाषा व्यक्त करते. मास्तराला ती लाजत लाजत म्हणते- “माजी एवढी चोळी शिवून आणा, चोरून करतीया बघा म्हाता-याला सांगू नका आमच्या. रोजगार करून मी पैसं साटवलं अन् खण घेतला. दोन महिनं झालं. अजून शिवणच झालं न्हाई. शिवून आणा म्हंजी पैसं दिन शिवनावळीचं.”(पृ.४७) अशा या अंजीच्या भाषेतून माणदेशी तरूण मुलीचे चित्र स्पष्ट होते.

अशा प्रकारे बनगरवाडीतील व्यक्तिरेखेतून येणारी भाषा त्या माणदेशी मातीलाही सोबत घेऊन त्यातील गुणवैशिष्ट्यांचा प्रत्यय वाचकांना देताना दिसते. म्हणूनच नागनाथ कोथापल्ले माडगूळकरांच्या भाषेविषयी “निवेदनाच्या भाषेविषयी ती स्वतंत्रपणे डोळ्यात भरत नाही इतकी ती आशयाशी एकात्म आहे. पात्रांचे चित्रण, मनोगते व्यक्त करताना माणदेशी बोर्लीचा रसरशीत जीवंतपणा प्रत्ययाला येतो” असे म्हणतात.^{१४}

बनगरवाडीत माडगूळकरांनी भाडया, नालायक, भडवा, भपंक, नरपुडा, कापणे अशा प्रकारची शब्दरूपे निवेदन व संवादात मध्येमध्ये घालून प्रादेशिक जीवनातील राग लोभाच्या छटा दाखविलेल्या आहेत. तर धनगरी समाजात व एकूणच माणदेशी परिसरात वापरले जाणारे, तेगार नसणे, नरडे फोडणे, काठी बसणे व यासारखे अनेक वाक्प्रचार व ‘जनाची न्हाई मनाची तरी’, ‘चोराच्यावाटा चोराला ठाव्या’, ‘धनगरी वेड सहा महिने जाणार नाही’, ‘मान सांगावा लोकाला आपमान ठिवावा आपल्यापाशी’, अशा काही म्हणींचा वापर करून रूढी-परंपरा,

लोकव्यवहार, प्रादेशिक समन, अशा प्रादेशिक अंगा चे दर्शन घडविले आहे.

अशा प्रकारे बनगरवाडीतील भाषा वैविध्याचा साज परिधान करून बनगरवाडीच्या जीवनाला समर्थपणे पेलून धरताना दिसते. तसेच बनगरवाडीतून येणारे लोकजीवन व त्याला अविष्कृत करणारी भाषाशैली यांची बेमालूम सांगड माडगूळकरांनी या कादंबरीत घालून प्रादेशिक कादंबरीचे खरेखुरे दर्शन घडविले आहे असे म्हणता येईल.

समारोप:

माडगूळकरांनी बनगरवाडीत साकार केलेल्या व्यक्तिरेखा, त्यांच्या स्वभाववैशिष्ट्यासह संपूर्ण कादंबरीत वावरताना दिसतात. आपुलकी आणि प्रेमळपणा हा गुण कारभा-याच्या स्वभावात दिसून येतो. तर विश्वास आणि प्रामाणिकपणा मास्तरांच्या स्वभावात दिसतो. खलप्रवृत्तीचा दादू बालट्या गावात आपली वचक बसवण्यासाठी राजकारण करताना दिसतो. या गुणा बरोबरच तेथील दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा, ग्रामीण जीवनातील न्याय व्यवस्था यांचेही दर्शन या कादंबरीच्या माध्यमातून वाचकांना होते.

व्यंकटेश माडगूळकरांनी या व्यक्तिरेखांच्या तोंडून येणारी भाषा ही अस्सल माणदेशी असून ती माणदेशातील जीवनसंस्कृती प्रभावीपणे चित्रित करते. माणदेशी जीवनातील विविध म्हणी, शिव्या 'बनगरवाडी' च्या आशयाला समृद्ध करतात. एकूणच या कादंबरीतील भाषा ही 'बनगरवाडी'तील व्यक्तिरेखांच्या जीवनाचे प्रमुख अंगच बनून जाते.

संदर्भ

- १) बापट प्र. वा. गोडबोले ना. वा. : ‘मराठी कादंबरी तंत्र
आणि विकास’
 व्हीनस प्रकाशन, पुणे दुसरी
 आवृत्ती १९५७
- २) यादव आनंद : ‘ग्रामीण साहित्यः स्वरूप
आणि समस्या’
 मेहता पब्लिशिंग, पुणे.
- ३) ठाकूर रविंद्र : ‘कादंबरीकार र.वा.दिघे’
 मेहता पब्लिशिंग हाऊस,
 पुणे. प्रथमावृत्ती डिसे.
 १९९५ पृष्ठ क्र.६८
- ४) माडगूळकर व्यंकटेश : ‘बनगरवाडी (प्रस्तावना)’
 मौज प्रकाशनगृह, मुंबई.
 आवृत्ती १९ वी पृ. क्रं. ७
- ५) जोग ल.ग. : ‘कादंबरी’
 चिरंजीव ग्रंथप्रकाशन, पुणे
 पृ.क्रं. ११९
- ६) निकुंब कृ.ब. : ‘वैखरी’
 ए/मे/जू/ऑ/सष्टें.
 १९७२

- ७) ठाकूर रविंद्र : 'मराठी ग्रामीण कादंबरी'
स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
द्वितीयावृत्ती-२००१ पृष्ठ -
११५
- ८) निकुंब कृ.ब. : 'वैखरी'-पूर्वोक्त
- ९) निकुंब कृ.ब. : 'तत्रैव'
- १०) शेजवलकर त्र्यं.शं. : 'नवभारत'
आक्टो./सप्टें.१९५५,५६
- ११) माडगूळकर व्यंकटेश : 'बनगरवाडी (प्रस्तावना)'
मौज प्रकाशन, पुणे. दहावी
आवृत्ती पृ.क्र. ४
- १२) पवार गो.मा. हातकणंगलेकर म.द. : '(संपा) मराठी
साहित्य:प्रेरणा व स्वरूप'
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
प्र.आ.१९८६ पृ.क्र.४०
- १३) हातकणंगलेकर म.द. : '(संपा)'माणदेशी माणूस
आणि कलावंत'
शब्द प्रकाशन, सातारा.
प्रथमावृत्ती मे २००० पृ.
क्रं. २३
- १४) कोतापल्ले नागनाथ : 'प्रतिष्ठान कादंबरी समिक्षा
विशेषांक'
मराठवाडा साहित्य परिषद,
औरंगाबाद. पृष्ठ २५